

Лидија В. Петровић¹

Универзитет у Крагујевцу

Филолошко-уметнички факултет²

Департман за србистику

<https://orcid.org/0009-0003-1680-5911>

УДВАЈАЊЕ ЈУНАКА И ПРИПОВЕДАЧА КАО ОДЛИКА ПОЕТИЧКЕ (САМО)СВЕСТИ РОМАНА (*ДВОЈНИК* Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ И *ДРУГА* *КЊИГА СЕОБА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ*)

Рад је фокусиран на компаративно сагледавање теме двојништва у романима *Двојник* Ф. М. Достојевског (1846) и *Друга књига Сеоба* Милоша Црњанског (1962). Могућност повезивања двају романа темељи се, са једне стране, у подударном приступу фигури двојника њихових главних јунака (Достојевсковог Јакова Петровића Гољадкина и Црњансковог Павла Исаковича), психо(пато)лошким променама које они доживљавају у распону од меланхолије до безумља. Кореспондирајући, између осталог, у деструкцији духовних аспеката идентитета (повлашћеног места прошлости, љубави и етичког идеала), идентитетски раскол обојице јунака окончава на граници онтолошког апсурда који ни Достојевсков ни Црњансков роман не објављује експлицитно и недвосмислено. Истовремено умножавајући приповедне гласове и поступке у њима, оба писца, иако на различитим поетичким нивоима, свој роман обликују у двострукости његовог завршетка као, у крајњој инстанци, свести о његовој незавршивости. Тиме се показује да ће Достојевсков *Двојник*, мада са још недовољно развијеном поетичком самосвешћу, навестити оне промене у грађењу јунака и онтологији самог романа, промене којима ће, унутар епохалног контекста у којем настаје, Црњансков роман већ бити непосредно захваћен.

Кључне речи: Фјодор Михајлович Достојевски, Милош Црњански, двојник јунака, удвојени приповедач, модерна поетика романа

1. Увод

Феномен и мотив двојништва заокупља у целости стваралаштво Фјодора Достојевског. Његов поглед на човека уопште претпоставља посматрање његовог унутрашњег живота као непрекинутог прожимања противречности, што је овај писац нужно транспоновао у слојеве свог литерарног стваралаштва. Готово сви главни јунаци његових романа носиоци су неке унутрашње дилеме или борбе због чега их, како указује Михаил Бахтин, писац неретко „нагони да разговарају са својим двојником, са ђаволом, са својим алтер егом, са својом карикатуром” (ВАНТИН 1967: 82-83). Духовна и психичка подвојеност као нужна резултанта тих унутра-

¹ lidija.petrovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2025. години број 451-03-66/2024-03/ 200198).

шњих превирања, довели су до тога да мотив и феномен двојништва постану опште место у критици Достојевсковог опуса. Мада је са ликовима Раскољникова, Мишкина, а нарочито Ивана Карамазова на којег Николај Берђајев указује као на Достојевсково досезање „крајњих граница подвајања личности” (BERĐAJEV 1981: 92), ова тема остварила пун потенцијал, писац ће већ у раније објављеном *Двојнику* (1846), кроз сукоб Јакова Петровића Гољадкина са својим *дружином* ја, у критици окарактерисаног као „гранични случај између халуцинације и реалности” (TYMMS 1949: 99), дати претечу модерног, фрагментираног и аутодеструктивног субјекта.

На утицај феномена двојништва на грађење романескних јунака Милоша Црњанског, писца на које је Достојевсков опус имао несумњив утицај, критичари упућују пре свега у вези са *Дневником о Чарнојевићу*³, у којем физички двојник главног јунака Петра Рајића, на сличан начин као у Достојевском *Двојнику*, представља симболичку пројекцију кризе јунакове свести. Међутим, идеју двојништва у Црњанском је романескном опусу нужно рашчитавати на ширем хоризонту модернистичког романа, где проблем идентитетских граница јунака рефлектује све ограничење могућности литерарне приче да недвосмислено објави сопствени предмет. Ове поетичке проблеме Црњански је у највећој мери испољио кроз проблем двоструког приповедања у свом позномодернистичком роману *Друија књија Сеода*. Како је и Достојевски у *Двојнику* покренуо проблем удвојеног приповедача чији се глас неретко стапа са гласом јунака⁴, онемогућавајући недвосмислени исход приче о његовом животу, може се рећи да је писац антиципирао двадесетовековни књижевни приступ теми удвајања као средству испољавања фрагментираниости романа, литературе уопште. У оквиру рада ћемо указати на тематско-идејна кореспондирања ових двају романа, превасходно, дакле, у погледу Достојевсковог и Црњансковог приступа феномену двојништва, као проблему удвојености јунака али и самог приповедања, у крајњој инстанци показујући да, иако са различитим поетичким погледом и исходом, оба писца свој роман обликују у свести о његовој вишедимензионалној, незатвореној структури.

2. Двојник као фигура јунака: Јаков Петровић Гољадкин и Павле Исакович

Двојник као, превасходно, фигура књижевног јунака, појављује се, посредно или непосредно, у готово свим делима Достојевског. Уобличавајући их кроз широк распон душевних стања и болести, помереност граница свесног и несвесног, писац већину својих јунака априори ставља у ситуацију психолошке подвојености. Пре моралне дилеме Раскољникова, или филозофско-антрополошке дилеме Ивана Карамазова, Достојевски таквог субјекта отелотворује у лику Јакова Петровића Гољадкина као претечи модерног двојника којег одликују „дијаметралне супротности духовних својстава” (BABOVIĆ 1971: 256). Питање Гољадкиновог психичког расцепа у потпуности одређује ток романа, с обзиром на то да већ његов почетак покреће дилему јунакове психичке оболелости. Гољадкинова посета свом лекару

3 Проблемом фигуре двојника у *Дневнику о Чарнојевићу* између осталог се непосредније баве Петар Џацић (*Простори среће у делу Милоша Црњанског*), Никола Милошевић (*Роман Милоша Црњанског*) и Ала Татаренко (*Три зумбула у простору: у слици за јунаком Дневника о Чарнојевићу*).

4 О проблему приповедача у Достојевском роману више у: Ј. Ахметагић, *Немојући приповедач*, у: *Наслеђе*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2014.

Крестијану Ивановичу, дата већ у другој глави романа, сигнализира да је његово стање последица душевне нестабилности, због чега му лекар управо и саветује промену душевних навика: „[...] Али ви треба да се држите упутства, објаснио сам Вам да се Ваше лечење састоји у промени ваших навика... да се забављате, да похађате познанике, пријатеље, уједно да не будете ни непријатељ чаши; у исто време да се држите веселог друштва” (DOSTOJEVSKI 1961: 14).

Гољадкиново песимистично промишљање своје друштвене неприлагођености кореспондира са меланхоличним рефлексима главног јунака Црњанскове *Друје књије Сеоба* о својој неуклопљености у светске императиве живљења, па оба романа проблематизују идентитет њихових индивидуа као њихово страдање под друштвеним притисцима. Ако се постојање свеопштег друштвеног позива на веселост у Црњанскомом роману коси са унутрашњим законима Павлове егзистенције, онда се јунак психолошки успоставља на супротној страни – меланхолије, стања које му је готово дијагностификовано, с обзиром на то да лекар који Павла у једној сцени посећује констатује да је он „ноторни меланхолик само то не зна” (CRNJANSKI 2018: 650), док ће, истовремено, Достојевсковог Гољадкина лекар питати води ли „меланхоличан или весео начин живота” (DOSTOJEVSKI 1961: 15). Превасходно дефинисана као „стање психе” (LEPENIZ 1985: 148), меланхолија код оба јунака има кореспондентне спољашње и унутрашње узроке, јављајући се као последица притиска наметнутих друштвених услова живљења, али и губитака на личном животном пољу, бивајући, дакле, истовремени израз наметнуте и самонаметнуте животне креације.

Социјална околина непрекинуто суочава оба јунака са перманентним губитком етичких као, за њихово унутрашње биће, круцијалних вредности идентитета, а радикална недостатност тих вредности у свету којим су окружени у њима истовремено буди бунт и страх, код Достојевсковог јунака прерастао у крајњу параноју. Тако Гољадкин са огорченошћу перципира пословну узнапредованост нећака свог претпостављеног као једну у низу друштвених неправди начињених њему лично, док Павле слично осећање развија услед понижења која од стране светских сила доживљавају његова породица и национ. У друштвеним условима у којима, да би опстала, свака индивидуа мора стављати идентитетске маске, унутрашње двојство и Црњансковог и Достојевсковог јунака постаје логична резултанта такве растрзаности између двеју крајности – жеље за аутентичним постојањем и друштвеног конформизма, где их индивидуална метафизичка жеља за моралним јунаштвом у том свету чини гротескним. Како Павла метафизички идеал „чини неразумљивим за друге” (LOMPAR 2008: 19), једини могући облик његовог постојања у свету јесте у аутсајдерству и самству које и Достојевсков јунак освешћује као своју судбину: „Ја сам једноставно посматрач, аутсајдер – ништа више” (DOSTOJEVSKI 1961: 42). Интегритет оба јунака угрожен је, дакле, општим неморалом у свету у којем „као да су сви на лицу носили маску” (CRNJANSKI 2018: 855), а *Друја књија Сеоба* непрекинуто иронијски указује на карневалско-театарску структуру тог света (уп. LOMPAR 2008: 117) као на нову, негативну онтологију људског постојања. Врхунац карневалске атмосфере у Црњанскомом роману свакако представља сцена Павлове

лажне аудијенције⁵ код руске царице, у којој је метафизички сан јунака потпуно детронизован посредством карневалског смеха о којем и Михаил Бахтин говори поводом Достојевских јунака (в. ВАНТИН 2000: 198-215). Сцена аудијенције се у *Друјој књижи Сеоба* у том духу и заокружује: једини одговор света на Павлову жељу за афирмисањем национове идентитетске аутентичности јунака уписује у другости коју тај свет не може препознати као део свог идентитета, може бити такав смех: „А што је најчудније, смех се, у предсобљу, орио. [...] Исакович онда клече па је клечао и чекао. Смех, од некуда, још и тад је допирао” (CRNJANSKI 1962: 1093). И поједине сцене из Достојевсковог *Двојника* непосредније тематизују сукоб појединца са тим светом-маскерадом, *случајем-комедијанџијом* у којем се руглу извргавају искључиво они који одбијају да стављају споменуте маске. Идејно подударна Црњанској сцени аудијенције је и Достојевска сцена Гољадкиновог избацавања са бала код Олсуфија Ивановича, након које приповедач са иронијском дистанцом проговара о аристократском свету, указујући на недостатност сопственог талента да опише „све красне и поучне тренутке у човекову животу, који су као нарочито удешени да докажу како понекад врлина тријумфује над нелојалношћу” (DOSTOJEVSKI 1961: 37). Гољадкинов дуго потискивани презир према свету у овој сцени потпуности избија на површину, те се његов физички двојник готово природним током појављује управо након инцидента на балу, као кулминативна тачка јунаковог унутрашњег раскола.

Фигура двојника представља и симболички простор јунакових потиснутих жеља, парадоксално, и жеље за припадношћу свету против којег се, мада више на нивоу рефлексije, буну; мада на једном месту каже како „маску ставља само кад је маскенбал” (DOSTOJEVSKI 1961: 16), да није, попут остатка света, склон играњима улога, Гољадкин ипак одлази на бал, те макар подсвесно жели пажњу и признатост у свом друштвеном окружењу. Са друге стране, Павлово првобитно противљење животу у веселости и овоземањским ужицима, на својеврстан начин ипак исходи у његовој резигнираности као имплицитном прихватању закона света.

Удаљавање од друштвеног неморала за оба јунака постаје немогуће, стога се обојица подвргавају сновима који, према Јунгу, имају „компензацијску улогу у нашој психи” (в. JUNG 1987: 64). Управо у контексту пребивања у томе простору – несвесних и потиснутих идентитетских садржаја, смисаоно кореспондирају Гољадкиново и Павлово двојство, јер бег у снове јесте бег од везе са аутентичном истином свога *ја*, тежња да се „својим свесним мислима задржавамо у границама рационалних очитовања – таквих која су много безболнија јер смо их лишили већине њихових несвесних асоцијација” (JUNG 1987: 42). Услед немогућности да до краја побегну од негативног јунака у себи, и Достојевсков и Црњансков јунак у непрекинутој су унутрашњој неравнотежи, стога се психички укотвљују негде између јаве и сна. Сам почетак *Двојника* наговештава како се Гољадкин буди, „али као човек који није потпуно уверен да ли се пробудио или још непрестано спава, да ли је јава или стварност све што се око њега дешава” (DOSTOJEVSKI 1961: 9). Тиме се подупире идеја о двојности као о, превасходно, јунаковом психолошком отцепљењу од себе, јер физички се двојник појављује тек након што јунак начини онај пре-

5 Више у: М. Ломпар, *О завршетку романа*, 115-133. стр.

ступ који је на почетку романа сам *дозвао*: „баш би било зло кад бих данас у нечем подбацио, кад нешто не би испало како треба” (DOSTOJEVSKI 1961: 8). Када се то *неишћо* што се иначе никада не би учинило, на балу коначно учини, јунак се нужно одваја од себе, баш као што Павле Исакович, у тренутку када се његов идеал преобрази у светску жељу, престаје „да припада себи, не постоји као душа” (LOMPAR 2008: 81), уместо које остаје „њен двојник – сен” (81). То (само)изневеравање етичког залога свог идентитета и Павле неретко перципира као физичко удаљавање од себе: „непрестано му се чинило да не постоји он тако, само, у Будиму, него да је остао и тамо, у оној дереглији, на Бегеју. Чинило му се као да неки Исакович, није, из Темишвара, ни изишао, и да још стоји тамо, пред оним трактиром, где је братенце оставио” (CRNJANSKI 2018: 243). Двојник код оба јунака обележава симболичка дејства негативног, демонског принципа у њима, одакле и произилази Гољадкинов „отпор двојнику/супарнику, који му отима место у животу” (BABOVIĆ 1971: 260), јер га, докле год је присутан, подсећа на оно што је изгубио, као што Павла његова сен „подсећа како нема душе у њему” (LOMPAR 2008: 81).

До губитка своје духовности оба јунака долазе услед постепеног јачања и превладавања нагона у њима, а који њихов етички идеал преводи у (ауто)деструктивну жељу. Она је у Павловом случају оличена у његовом постепеном заборављању своје умрле жене, а у Гољадкиновом као потреба да до остварења односа са Кларом Олсуфијевном дође не бирајући средства: „само да циљ буде постигнут” (DOSTOJEVSKI 1961: 37). На сличан начин на који доживљене визије умрле жене представљају својеврсну антиципацију Павловог неморала, и појава Гољадкиновог двојника, Гољадкина млађег, симболизује јунаково потиснуто осећање кривице, неморалну природу жеље за ћерком свог претпостављеног:

„[...] обратим се Клари Олсуфијевној (било је то прекјуче, код Олсуфија Ивановића), која тек што је отпевала сентименталну романсу – па јој кажем: Отпевали сте романсу са осећањем, али вас не случају искрено. И тиме сам, Крестјане Ивановићу, јасно циљао, разумете, јасно циљао да не траже сада оно што је у њој већ *неишћо друјо* (курзив Л.П.).” (DOSTOJEVSKI 1961: 22)

Гољадкинова алузија указује на његову расцепљеност између противљења друштву у којем се осећа алијенизовано и жеље за женом која нужно припада том *друјом* свету. Стога јунак макар несвесно тежи ка томе да оно што доживљава као своју слабост оправда, указујући на њу као на борбу „са јадном амбицијом и јадним осећањима, сакривеним дубоко [...] али ипак осећањима” (DOSTOJEVSKI 1961: 99).

Када се у Павлу пробуди нагон према Евдокији Божич, једино што му остаје је да свој иморализам оправда *неверовајћом сличношћу* између ње и његове умрле жене. И Павлово и Гољадкиново двојство утемељено је, дакле, у жељи чија недозвољена природа из позиције морала обојицу преобраћује у радикални неморал, а покушај „бекства из тог иморализма”, код обојице „постоји као бекство од себе” (LOMPAR 2008: 31). Двојник је у том погледу радикални антагониста, за Гољадкина отелотворен у Гољадкину-млађем, а за Павла у самој Евдокији, коју и именује као „анђела и ђавола у његовом животу” (CRNJANSKI 2018: 515), при чему у оба случаја ове фигуре симблизују (не)суочење јунака са сопственом природом.

И за Гољадкина и за Павла немогуће је бити у истовременом складу са собом као у себи једноме, јер, уосталом, спољашњи свет непрекинуто поставља императив да се буде *друји*. Онда када се унутрашњи сукоб у доведе до нужне позиције опредељења – самоприхватања или самоодрицања: „Или ви или ја, заједно не можемо” (DOSTOJEVSKI 1961: 80), патологија и једног и другог јунака постаје експлицитна и видљива другима. Тако један од јунака примећује ту, сада већ и физичку Гољадкинову промену: „Знате, изгледате као да нисте сасвим здрави. Очи су вам нарочито, знате, имају неки особити израз” (66). На сличан начин на Павлово преображење указује његова породица: „Ђурђе се прво смејао, затим се прекрсти. А гледао је Павла, са страхом [...] Ђурђе онда поверова, на шта их је Варвара прва била, брижно, упозорила, како је у Павла израз лица, каткад, чудан, а кад прича, има сулудо, широм отворене очи” (CRNJANSKI 2018: 550). Физичка деструкција је, дакле, последица и Гољадкиновог и Павловог психичког расцепа, али је та последица и њихово укорачење у безумље. Оно је за обојицу истовремена резултанта споља наметнутог и свесног одрицања од свога *ја* тј. од оног неморалног дела личности који априори дела у њима. Са друге стране, у условима друштвене/светске деструираности морала, дехуманизованости света који деградира сваку врсту другачијости, и Достојевсков и Црњансков роман имплицитно постављају питање природних/наметнутих граница (не)нормалности. Завршавајући *Двојника* у двосмислености над Гољадкиновим исходом – лудила, Достојевски назире ону онтолошку проблематику која ће бити од кључне важности за (де)конструкцију идентитета не само Црњансковог већ и књижевног јунака двадесетог века уопште.

3. Двојство романескне (само)свести: једна мисао о завршетку романа

Проблем удвајања у Достојевским се романима не испољава искључиво кроз грађење његових јунака, те развој психолошких тема тих романа, већ и на плану грађења романескне наратије. У *Двојнику* ће се, Гољадкиновим унутрашњим дијалогом (в. ВАНТИН 1961: 302) априори удвојен јунаков глас, неретко стапати са гласом приповедача који, како запажа Јасмина Ахметагић, „све више говори као Гољадкин-млађи, оличавајући саму инстанцу двојништва и распадање јунакове свести” (АНМЕТАГИЋ 2014: 41). Стварајући и разарајући себе самог кроз „покушај ослобођења од доминације туђе свести над собом и продирања до себе себе ради” (в. ВАНТИН 1967: 310), Гољадкинов глас онемогућава читаоцу Достојевсковог романа да до краја рашчита „потпуно искрену приповест” (DOSTOJEVSKI 1961: 41) о његовом животу. Мистерија око постојања двојника, лудила као јунаковог исхода у *Двојнику* је интензивирана двосмисленошћу самог приповедања, што непосредно утиче на начин на који ће бити схваћени романескно збивање, смисао романа и његовог завршетка.

Црњански ће у *Друјој књижи Сеоба* проблем грађења идентитета главног јунака непосредно условити одабиром приповедних стратегија, те двосмисленим грађењем односа између приче и приповедања. Симболичко ишчезнуће Павла Исаковича из романескне приче пре окончавања самог приповедања не значи тако њено пројављивање јунакове смрти колико приповедно указивање на трагичност јунакове трансценденталне немогућности, „кризе књижевне приче пред спознањем тог бесмисла” (в. НИКОЛИЋ 2010: 328-329). Приповедање у *Друјој књижи Сеоба* на своме

крају имплицитно отвара питање да ли сама прича могла бити настављена након што јунак спозна онтолошку испражњеност свог идеала, живота уопште, док се, истовремено, читалац Достојевсковог *Двојника*, услед непрекинуто двосмислених саопштења о јунаку, може запитати о недвосмислености Гољадкиновог исхода у душевној болници. Чини се да, ни у једном ни у другом роману, приповедање не даје круцијалан одговор на онтолошку природу тог исхода. Ако је у Достојевском роману „причање у потпуности подвргнуто Гољадкиновом унутрашњем говору” (в. ВАНТИН 1967: 293), његовој удвојеној свести која у потпуности структурира фабуларни ток романа, онда се он апприори обликује као незавршен, штавише, перманентно отворен дијалог са својим читаоцем.

Готово да не постоји роман, уопште књижевно дело које себе не промишља кроз мисао о свом завршетку. Такав завршетак, како ће пишући о *Друјој књиџи Сеоба* указати Мило Ломпар, условљава могућност књижевног тумачења, „културну парадигму којој припада књижевно дело”, и истовремено „структурира нашу свест; и као свест приповедања и као свест читања” (LOMPAR 2008: 322). Достојевски је писац који уноси важне новине у грађење књижевног јунака, у погледу његовог самосталног долажења до своје животне истине, лишеног уплива било ког другог, осим индивидуалног читаочевог гласа. Главни јунак *Двојника* попут Раскољникова или Ивана Карамазова, своју егзистенцијалну дилему може разрешити једино тим индивидуалним, од туђе речи и свести ослобођеним гласом, јер, како сам Достојевски каже, не постоји „дубљи објекат сазнања који са стране коначно дефинише и завршава човека” (уп. ВАНТИН 1967: 115), самим тим, романескног јунака, причу и структуру романа уопште.

Последњи приповедни искази у *Двојнику* дај наговештаје Гољадкиновог исхода у лудилу, али га, због непрекинуте удвојености јунаковог и приповедачевог гласа, остављају до краја неразрешивим и двосмисленим. Штавише, последње Гољадкинове речи – питање: „Ко је то?” (DOSTOJEVSKI 1961: 193), као израз јунакове несигурности у оно што се око њега збива: ко га и да ли га одводи у болницу, као да до краја аргументују Достојевскову тезу о немогућности круцијалног завршетка романа. Обликован искључиво кроз призму јунакове свести, романескни свет *Двојника* од почетка је лишен узрочности и нелинеарности, рефлектујући „модерно искуство апсолутне контингенције и бесконачности” (LOMPAR 2008: 322) које је апприори уписано у приповедање Црњанскове *Друје књиџе Сеоба*. На њеном завршетку оспорава се веродостојност докумената о судбини Павла Исаковича и његовог национа: „Тешко је разазнати се, после те зиме, у папирима, о кретању, и доживљајима, јунака нашег романа. А нарочито Павла Исаковича” (CRNJANSKI 2018: 781). Након што у потпуности укине легитимитет историјских података о сеобама и Исаковичима, Црњански своје приповедање окончава двосмисленим одговором на кључно егзистенцијално питање смисла живота и смрти: „Има сеоба. Смрти нема” (780). То, у позномодернистичком хоризонту Црњансковог дела значи и да је приповедање обелоданило немогућност литературе да досегне целовит одговор на та питања, стога је „причу немогуће завршити друкчије но признањем њене неокончивости” (NIKOLIĆ 2010: 329). Прича о Павлу Исаковичу мора се прекинути на оном месту на којем романескна свест распознаје немогућност сопственог

проговора онтолошког бесмисла људског претрајавања, као што, уосталом, Достојевсков Гољадкин окончава у бесмислу те (само)спознаје коју роман пак може објавити једино кроз ту непрекинуту двострукост његове и приповедачеве свести. С обзиром на то да Достојевсково приповедање постепено престаје да „репродукује Гољадкинов говор уопште, већ непосредно наставља сам говор његовог другог гласа” (ВАНТИН 2000: 212), роман развија поетичку свест о недовршивости јунакове судбине као о сопственој недовршивости. Кроз Гољадкинову несигурност у идентитет свог двојника, дилему изречену у оном последњем питању као, штавише, једином његовом начину говора од самог почетка, роман оставља под знаком питања „истинитост приповести” (уп. DOSTOJEVSKI 1933: 54), отварајући њену могућност једино читаочевој перцепцији. Указујући на ограниченост сопствених знања и способности у проказивању јунакове судбине, иронично себе именујући као скромног приповедача који не поседује „тајну свечаног стила” (DOSTOJEVSKI 1933: 51), *скривајући* Достојевсков приповедач антиципира модерног приповедача који се код Црњанског пак свесно опредељује да о јунаку и његовој судбини не говори, не да би њихову судбину прикрио, већ да би, насупрот томе, експлицирао њихову недостатност.

Кроз поигравање историјским подацима о колективним и индивидуалним судбинама у друштвено-историјском контексту сеоба, Црњансков се роман отвара празнини саме људске егзистенције. Пародичност уткана у приповедање *Друје књије Сеоба*: подвргавање сумњи свега што је у документима најпре потврђено о људским идентитетима, важна је, према Милу Ломпару, за разумевање смисла завршетка романа. Истовремено, пародични тон приповедача у *Двојнику*, указује и на Достојевскову склоност ка поигравању приповедним стратегијама, ка томе да приповедање учини „вишегласним, аритмичним, недовољним себи самоме” (ВАНТИН 1967: 304). Фигура двојника – јунака и приповедача, омогућила је тако и Достојевском да постави питање дијалектике живота, људске судбине као нужно недовршиве и противречне, као наговештај оне епохалне заћутаности приче над бесмислом живота као претрајавања смрти коју пројављују последњи искази Црњансковог романа. Ипак, у *Двојнику* не долази до експлицитног пројављивања онтолошког апсурда, што је свакако и последица епохалног контекста у којем Достојевски ствара, а који је, насупрот томе, Црњанском омогућио далекосежније решење – метаприповедног краја романа. Опредељеност Црњанског да на крају *Друје књије Сеоба* укине каузалност фабуле, свакако одсутну и код Достојевског, условљена је, међутим, и онтолошким променама саме литературе која се суочила са спознајом апсурдног окончања бића у одсуству апсолута са којом се може суочити једино тако што одабира да о њему до краја не саопшти. У сценама Гољадкинове размене писама са двојником, у чије постојање, као и у све остало, јунак остаје до краја несигуран, проказује се обесмишљеност његове потраге за могућношћу идентитетског уцеловљења, али и неодрживост приче пред спознајом те обесмишљености. Тако и последњи романескни исказ *Друје књије Сеоба* – да смрти нема – као објава одсуства онтолошке могућности људске обнове, указује и на немогућност романа да се уцелови у кохерентном знању о свом јунаку, човеку, животу и смрти.

Кроз Гољадкинову (узалудну) потрагу за целином свог идентитета, приповедачеву потрагу за траговима целине приче о јунаку, а као отвореном романескном позиву читаоцу на учешће у том „незавршеном дијалогу” (в. ВАХТИН 1967: 121), Достојевсков *Двојник* пројављује кризу сопственог писања коју Црњансков роман већ освешћује као предуслов сопственог заснивања, као последњи захтев саме литературе за истином. Свест о отвореном завршетку у *Двојнику* остаје на нивоу двосмисленог приповедачевог гласа о исходу Гољадкиновог живота, као наговештај оног егзистенцијалног хаоса који ће приповедање *Друје књије Сеоба* на своме крају проказати као парадоксалну немогућност свог досезања те истине. Обесмишљавањем постојања свог јунака парадоксалним приповедачевим указивањима на све оно што он у свом (не)знању о јунаку прикрива, те крајњом отвореношћу његовог исхода читаочевој улози, Достојевсков *Двојник* зачиње се у оној, за Црњансков позномодернистички роман већ нужној свести о томе да романескни завршетак не треба „свести на место краја романа” (LOMPAR 2008: 330), али, с обзиром на то да не продужава приповедање на рачун приче, Достојевски неће моћи да пређе исти поетички пут као Црњански. Ипак, у тој померености *Двојника* ка модерн(истичк)ом третману проблема удвајања приповедне и романескне свести, управо и почива могућност успостављања веза, али и суштинских, епохалних разлика између Достојевсковог и Црњансковог дела.

Цитирана литература

- АНМЕТАГИЋ 2014: АНМЕТАГИЋ, Jasmina. *Nemogući pripovedač*, u: *Nasleđe*, 33-44, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, 2014. [orig.] АХМЕТАГИЋ, Јасмина. *Немогући приповедач*, у: *Наслеђе*, 33-44, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2014.
- BABOVIĆ 1988: BABOVIĆ, Milosav. *Stvaralaštvo Dostojevskog*, у: F.M. Dostojevski, *Jadni ljudi, Dvojniki, Gospodin Proharčin*, Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1988.
- ВАХТИН 1967: ВАХТИН, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 1967.
- ВАХТИН 2000: ВАХТИН, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Nolit, 2000.
- БЕРДАЈЕВ 1981: БЕРДАЈЕВ, Nikolaj. *Duh Dostojevskog*, Beograd: Književne novine, 1981.
- CRNJANSKI 1962: CRNJANSKI, Miloš. *Seobe i Druga knjiga Seoba*, Beograd: SKZ. [orig.] ЦРЊАНСКИ, Милош. *Сеобе и Друга књига Сеоба*, Београд: СКЗ, 1962.
- CRNJANSKI 2018: CRNJANSKI, Miloš. *Seobe*, Beograd: Laguna. [orig.] ЦРЊАНСКИ, Милош. *Сеобе*, Београд: Лагуна, 2018.
- DOSTOJEVSKI 1933: DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič. *Dvojniki*, Izabrana dela, knj. 15, s ruskog prevela Ljudmila Mihailović, Beograd: Narodna prosveta, 1933.
- DOSTOJEVSKI 1961: DOSTOJEVSKI, Fjodor Mihajlovič. *Dvojniki*, Sarajevo: Svjetlost. 1961.
- JEROTIĆ 2003: JEROTIĆ, Vladeta. *Putovanje u oba smjera*, Ars Libri, Besjeda, Beograd, 2003. [orig.] ЈЕРОТИЋ, Владета. *Путовање у оба смера*, Арс Либри, Бесједа, Београд, 2003.
- JUNG 1987: JUNG, Karl, Gustav. *Čovjek i njegovi simboli*, Izdavačko-knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb, 1987. <<https://pdfcoffee.com/download/karl-jung-covjek-i-njegovi-simboli-pdf-free.html>>, 1.2.2025.
- LAKAN 1966: LAKAN, Žak. *Spisi*, Beograd: Prosveta, 1966.
- LEPENIZ 1985: LEPENIZ, V. *Melanholija i traganje za legitimnošću*, Beograd: Delo, 8/9, 148–162,

1985.

LOMPAR 2008: LOMPAR, Milo. *O završetku romana*, Biblioteka Književnost i jezik, Beograd, 2008. [orig.] ЛОМПАР, Мило. *О завршетку романа*, Библиотека Књижевност и jeзик, Београд, 2008.

MATHEWS 2000: MATHEWS, Peter. *Dostoevsky's The Double, Postmodernism and the Neo-baroque*, The Dostoevsky Hournal: An independent review, 1 (2000), 29-42, 2000. <https://www.researchgate.net/publication/287929544_Dostoevsky's_The_Double_Postmodernism_and_the_Neo-Baroque>, 2.2.2025.

NIKOLIĆ 2013: NIKOLIĆ, Časlav. *Istorija i moć pripovedanja u Drugoj knjizi Seoba*, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac. [orig.] НИКОЛИЋ, Часлав. *Историја и моћ приповедања у Другој књизи Сеоба*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 2013.

STOJNIC, MULIĆ, MILIDRAGOVIC, SIBINOVIC 1976: STTOJNIC, Mila, MULIĆ, Malik, MILIDRAGOVIC, Milica, SIBINOVIC, Miodrag. *Ruska književnost*, knjiga I, IGKRO Svijetlost, OOUR Zavod za udžbenike Sarajevo; Izdavačko preduzeće Nolit Beograd, 1976. [orig.] СТОЈНИЋ, Мила, МУЛИЋ, Малик, МИЛИДРАГОВИЋ, Милица, СИБИНОВИЋ, Миодраг. *Руска књижевност*, књига I, ИГКРО Свијетлост. ООУР Завод за удбенике Сарајево; Издавачко предузеће Нолит Београд, 1976.

TYMMS 1949: TYMMS, Ralph. *Doubles in Literary Psychology*, Cambridge: Bowes & Bowes, 1949. <<https://www.scribd.com/doc/76624523/Tymms-Ralph-Doubles-in-Literary-Psychology>> 19.2.2024.

Lidija V. Petrović

DOUBLE HERO AND NARRATOR AS A CHARACTERISTIC OF THE POETIC (SELF) CONSCIOUSNESS OF THE NOVEL (*The Double* by F. M. Dostoevsky and *The Second Book of Migration* by Miloš Crnjanski)

Summary

The work is focused on a comparative analysis of the themes of duality in the novels *The Double* (1846) by F. M. Dostoevsky and *The Second Book of Migration* (1962) by Miloš Crnjanski. On the one hand, the possibility of linking the two novels is based on the consistent approach to the figure of the double of their main characters (Dostoevsky's Jakov Petrovich Golyadkin and Crnjanski's Pavle Isakovich), the psycho(patho)logical changes that they experience ranging from melancholy to insanity. Corresponding, among other things, in the destruction of the spiritual aspects of identity (the privileged place of the past, love and the ethical ideal), the identity split of both heroes ends at the border of ontological absurdity, which neither Dostoevsky's nor Crnjanski's novel explicitly and unequivocally declares. Simultaneously multiplying the narrative voices and the actions in them, both writers, although on different poetic levels, shape their novel in the duality of its ending as, in the final instance, the awareness of its incompleteness. This shows that Dostoevsky's *The Double*, although with a still insufficiently developed poetic self-awareness, will foreshadow those changes in the construction of the hero and the ontology of the novel itself, changes that will, within the epochal context in which it was created, already directly affect Crnjanski's novel.

Keywords: Fyodor Mihailovic Dostoevsky, Miloš Crnjanski, double of the hero, double narrator, modern poetics of the novel